

ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ ВРЯДУВАННЯ В ЗАПОРІЗЬКОМУ ТОВАРИСТВІ

Проблема становлення Української козацької держави знайшла відображення в цілому ряді наукових студій. Основна увага дослідників зосереджувалася на формуванні засад суспільної влади, територіальних меж, еволюції державницької ідеї [1]. Носієм цієї ідеї виступало козацтво, в середовищі якого визрівали, трансформувалися і практично втілювалися ті чи інші демократичні засади. Саме в козацтві найвиразніше і найяскравіше визначилася «провідна ідея, що виявляла собою жадання народу, основою якого був принцип демократизму і рівного політичного права для кожної особистості», — писав В. Антонович [2, с. 18].

Усталена думка про те, що Запорозькі Вольності мали певні ознаки державного утворення демократичного спрямування потребує деякої конкретизації в плані виникнення, розвитку та становлення провідних демократичних інституцій. Іншими словами, слід з'ясувати час, причини та обставини появи низки поведінкових моделей, що лягли в основу формування традицій як бази звичаєвого права за яким жило запорозьке суспільство впродовж всієї історії свого існування і на якому саме етапі розвитку традицій можна говорити про появу низки інституцій що дають можливість углядіти певні ознаки державності.

Оскільки традиції є певним відображенням світовідчуття і є продуктом регулювання відносин з оточуючим світом, то в їх формуванні значну роль відіграють форми діяльності суспільства і їх ціннісні орієнтири, тобто прагнення і основна мета буття. Для Запорозького козацтва основною метою буття була воля. Саме так і називалося їх добровільне суспільне об'єднання — Вольності, Вольності Війська Запорозького Низового. В самоназві чітко визначалися головні ідейно-просторові орієнтири цього суспільства — вільна територія вільних людей, які для захисту свого світогляду зібралися у військово об'єднання за порогами у пониззі Дніпра.

Філософія вічного життя, обожнювання природних витоків Всесвіту, радість існування на землі в гармонії з природою формувала в козацькому середовищі традиційне несприйняття зверхності над собою і повагу до іншої особистості. Вважалося, що в потойбічний світ людина відходить такою, якою була за життя: або вільною і багатую, або нікчемним рабом, яким перебуватиме вічно. Споконвічне прагнення козацтва відзначитися на полі бою і з гідністю прийняти смерть, ґрунтувалося саме на цих уявленнях [3, с. 4]. Таке світосприйняття формувало відповідну організацію життєдіяльності і її оформлення у відповідні правила

поведінки, які при неодноразовому повторенні ставали традиційними. Нагадаємо, що традиції це такі культурні норми і цінності, які люди приймають через їх минулу корисність. Це звички, які можуть бути передані іншим поколінням.

Серед багатой фольклорно-етнографічної спадщини, яку залишили по собі запорожці, є кілька цікавих переказів, що змальовують початки їхніх витоків. За одним з таких переказів необхідність дати собі раду виникла у запорожців цілком природним шляхом, як нагальна потреба регулювання стосунків між членами невеличкої дитячої ватаги у дванадцять чоловік, з яких, згідно легенди і беруть початок запорожці. Під час гри із лозинками сталася крадіжка. Давай вони тоді шукати злодія, що чужу лозинку вкрав. Найшли і присудили його висікти різками. Висікли та тим і суд установили. Треба тоді старшину обрати — обрали й старшину. Постановили: кошового, писаря, осавула. Уже намножилося їх багато, — давай вони тоді обряджати військо. Обрядили і назвали запорозьким. Тепер треба й коней заводити, худобу добувати. Завели й коней, роздобули й худоби. Живуть собі й живуть. Коли це обновилося у них ікона, а на ній написано — заведіть у себе сорок тисяч чоловік, держіть суди, вибирайте старших, — тоді будете славні віднині й довіку. Ото вони й послухали. Зробили собі Січ, спершу в Стеблеві, потім під Россю, а коли згодом набралось їх чимало, тоді подалися вони під Косий Яр, у Іванівку, що коло Кременчука [4, с. 49].

Цю розповідь можна розглядати як своєрідну мікромодель створення козацького товариства. Спершу дітлахів об'єднує спільна діяльність — гра з лозинками. Потім виникає конфліктна ситуація — крадіжка, і як наслідок — необхідність її вирішити через розшук винного та визначення йому міри покарання. Здійснивши суд — встановили правові відносини і визначили коло посадовців, що мали стежити за дотриманням встановлених відносин. Тільки після цього заснували військо та завели коней і худобу. І лише через деякий час в їхнє життя втручаються вищі сили у вигляді появи ікони з установчим написом згідно якого вони мусили жити. Іншими словами при уявному архівуванні розповіді отримаємо такі ключові етапи розвитку і становлення козацької спільноти:

- спільна діяльність членів окремої невеликої ватаги — промисли;
- внутрішня конфліктна ситуація — загострення конкуренції за здобич і промислові території — уходи, що викликає необхідність упорядкування взаємовідносин шляхом встановлення системи управління;
- зовнішні загрози — протидія колонізаційним процесам з боку сусіднього етносу вимагає об'єднання зусиль через створення війська;
- поява інших галузей господарювання — конярства та скотарства, як результат успішної колонізації і поглиблення відносин з сусіднім кочовим етносом;
- остаточне затвердження християнської ідеології та (освячення) виробленої моделі життєдіяльності.

Як бачимо, поява традицій виникає в результаті спільної господарської діяльності, яка вимагає внутрішнього регулювання та зовнішнього захисту, і лише після ускладнення та розширення цієї діяльності відбувається їх божественне затвердження. Цим наче підкреслюється факт самостійного виникнення і встановлення, без втручання вищих сил, основних інституцій цього суспільства.

Наведений переказ вказує і на розташування перших об'єднаних у Січ ватаг промисловців. На дислокацію перших козацьких осередків звертали увагу і перші дослідники історії козацтва. Так перші Січі, за словами сучасника запорожців

князя Семена Мишецького, розташовувалися у Седневі біля Чернігова, згодом у Каневі і Переволочній поблизу Кременчука, які відомий дослідник історії Запорозького козацтва Д. І. Яворницький не вважав Січами оскільки вони розташовувалися вище порогів [5, с. 60]. Звісно, запорозькими їх називати не можна, але те, що то були укріплені осередки об'єднаних промислових ватаг цілком дозволяє називати їх Січчю. Ця розповідь цікава ще й тим, що два з трьох перших місць розташування Січей у Стеблеві та Іванівці під Кременчуком дали назву трьом куреням — Вищестеблівському, Нижчестеблівському та Іванівському [5, с. 126]. За цією логікою цілком можна припустити, що і деякі інші назви з відомих 38 куренів походять не тільки від імен їхніх перших ватажків-засновників чи від назви населеного пункту, звідки походили перші артільні добичників-промисловців, а і від назви місцевості де вони засновували своє перше осідлище, яке згодом отримало назву Січі. Можливо, з часом наші наступники і віднайдуть залишки Стеблевської, Іванівської чи якихось інших Січей, які на перших порах колонізації південних територій безумовно існували значно вище порогів. Принаймні для Стеблева це цілком реально, бо вся тутешня місцевість наче міні копія Дніпра. На порожистій Росі з досить крутим скелястим лівим берегом в межах сучасного міста існувало два достатньо великих острова, на одному з яких цілком можливо і була згадувана Січ.

Ми взагалі переконані, що на перших порах становлення козацтва кожна промислова ватага мала свій осередок у вигляді зимового стану де обробляли і зберігали здобуте та готували все необхідне для своєї діяльності [6, с. 39]. Такі осередки за часів запорожців називалися зимівниками. Тут мешкали члени конкретної промислової ватаги на чолі з обраним ними ватагом-батьком. Необхідність відстоювати свої промислові території — уходи і боронити свої осередки — коші, де зберігалося здобуте та мешкала ватага — курія, від потенційних конкурентів та сусідів кочовиків, які все завзятіше боронили свої кочів'я і протистояли подальшій колонізації своїх територій, змусила об'єднувати зусилля і потенціал в єдиному центрі, який дістав назву Січі і міг сміливо висуватися далеко вглиб чужих територій аж за пороги.

Наведена в розповіді біблійна кількість хлопчаків також не випадкова. Це оптимальне число членів промислової ватаги, яке крім того зустрічається і в інших переказах про загони гайдамак. «Було, як збираються в Польщу, то беруть не більш як 12 чоловік, зайвого щоб не було» [7, с. 106]. Про ватагу з такої ж кількості промисловців, на яких при переході через пороги напали і вбили татари, повідомляв у 1594 р. Еріх Лассота [8, с. 28]. Крім того, можливо, саме це число символізувало кількість перших ватаг-куренив, що об'єднавшись у Січі згодом дістали назву верхніх куренив і під час суперечливих виборів старшини часто протистояли решті так званих нижніх куренив, які напевно утворилися або приєдналися дещо пізніше.

Особливий інтерес при вивченні запорозьких традицій викликають ватаги цих добичників — перших колонізаторів степового прикордоння та низка питань пов'язаних як із самою їхньою організацією: хто і за якими принципами їх комплектував, в яких територіях вони набиралися, хто входив до їх складу та на яких умовах, як розподілялися обов'язки, так і з головними принципами цієї організації — на чому ґрунтувалися взаємостосунки членів цих артілей, як вони були організовані, хто і на яких засадах керував цими осередками?

Слід зазначити, що промисли були під силу виключно дужим фізично й підготовленим психологічно людям, бо й для пізніших часів, ці якості були вирішальними. Неабиякого значення мали і певні моральні якості. Але і цього було замало для кожного окремого підприємця щоб вижити в степах. Ці якості треба було багатократно перемножити, що можливо було в разі об'єднання окремих підприємливих, фізично дужих, відважних і кмітливих людей в «юрт» (*сучасне – гурт – авт.*), як тоді називалися ці ватаги.

Екстремальні умови існування в степу значною мірою впливали і на подальший розвиток та вдосконалення певних якостей окремого промисловця і всього гурту, закладаючи відповідні норми поведінки, правила, традиції, формуючи своєрідну ментальність та світосприйняття. За словами одного з дослідників Запорожжя ХІХ ст. Дмитра Апостолова, умови, в яких діяли ці промислові ватаги, розвивали гостроту почуттів і витривалість, «... вони знали рідний степ як свою пазуху. Смерть постійно загрожувала їм у всіх виглядах зробивши їх відважними і безтурботними, звичка у всьому покладатись на себе розвила в них любов до волі і незалежний характер» [9, с. 106]. Чим більше людина знаходилася в таких умовах, тим глибше вкорінялися в ній і відповідні якості і тим міцнішими мали бути їхні взаємостосунки та досконалішими форми взаємодії та управління.

З аналізу актових матеріалів і з тогочасних міських люстрацій можна зробити висновок, що такі гурти-ватаги формувалися переважно з мешканців Києва, Канева і Черкас, хоча багатства степу приваблювали сюди і мешканців Волині, Поділля та Галичини. Відомо про ватаги киян і черкасців, які у 1492 р. напали під Тягинєю на турецький корабель, а через два роки – «... козаки з Черкаського городка потоптали ...» московських послів. Ті ж черкасці «... мали свої входи на дніпровських порогах і притоках Дніпра від Ворскли до Самари, куди і відправлялись озброєними ватагами, тобто артілями» [10, с. 47].

У ХVІ ст. береги Ворскли й Хорола – це «... уходи київських, канівських й черкаських козаків, тут вони займалися звірориболовством» [11, с. 564]. Певна частина членів цих ватаг були мешканцями міст та містечок, тобто були міщанами. Вони принесли з собою і відповідні традиції «магдебурзького права», яким керувалася значна частина міст та містечок тогочасної України. Це населення було міським тільки за місцем проживання, а за формами господарювання воно було сільським. Навряд чи ремісники або торговці з міст могли дозволити собі надовго кинути свої справи заради вигідного, але досить ризикованого і не завжди певного прибутку від «уходів». Власне як і селяни не могли покинути свої наділи без догляду не зібравши врожаю. «В акті 1499 року ці підприємці називаються козаками і відрізняються від купців, котрі приїхавши до Києва, зупинялися як і козаки на подвір'ї», – писав П. Куліш [12, с. 43].

Отже, серед населення тієї чи іншої території завжди існувала достатньо чисельна група людей з безземельних селян, або збанкрутілих торговців чи ремісників. Саме з цієї «резервної армії праці» і вербувалися, або утворювалися ватаги-гурти в кожному конкретному регіоні. В основу їх управління закладалася існуюча традиція, яка остаточно формувалася і вдосконалювалася під впливом конкретного роду занять і умов існування. Оскільки основою господарської діяльності цих промислових ватаг було полювання і рибальство, то на їх основі відповідно формувалися і управлінські структури таких об'єднань. Такі ватаги часів запорожців докладно описав Д. Яворницький, який вважав що особливими риболовецькими ватагами запорожців керували обрані ними головні рибалки –

«гардівничі» та їхні помічники «тарівничі», що керували «таром» чи неводом. Рибальські заводи завжди утримували два-три компаньйони — так звані «односуми», що наймали для себе «тафу» — групу рибалок з 15 — 20 чоловік [5, с. 285]. Принцип виборності управлінської верхівки в даному випадку ґрунтувався на досвіді і авторитеті обраних керівників, які в свою чергу, оцінювалися за результатами здобутого. Найменша невдача на промислах автоматично ставила питання про переобрання керівництва у будь-який момент, бо від цього залежали не тільки статки і існування всієї ватаги, а і кожного її члена та їхніх далеких сімей. Така система управління промисловими ватагами себе повністю виправдала не тільки в плані господарського освоєння певних територій, а і в плані пізнішого збройного утримання опанованих територій від сторонніх зазіхань і лягла в основу управління козацькими загонами.

Інша справа — хто ініціював збори такої ватаги. Для її формування потрібно було мати авторитет, а його гарантом могли бути: по-перше — влада вищого над нижчим, по-друге — кошти, і по-третє — досвід, який мав вирішальне значення. Ідеальним було поєднання всіх цих умов в одній особі. Вважається, що такими особами були старости прикордонних міст. Звичайно, не для всіх вони були авторитетом і не над усіма вони мали владу, як і відповідні кошти для організації ватаг промисловців, та необхідний досвід господарювати в уходах, а не тільки воювати. Адже поруч з іменами прикордонних старост фігурують і інші ватажки не обтяжені офіційними посадами. Так, нападом на московських послів у 1489 р. на Тавані керували — «... пана Юрьєва люди Пащевича, в головах Богдан, да Голубец, да Жила со многими людьми» [13, с. 61]. У 1508 р. під командою «славного козака Полюса-русака» козаки розбили загін татар. М. Слабченко вважав давній переказ про «семен-козаків» цілком правдоподібним і додавав сюди «куріні» Василя Чорного і Семена Гузенка [14, с. 215]. Їх ватажками, а можливо й організаторами, були не тільки старости і магнати, яких здається дещо передчасно оголосили першими гетьманами — фундаторами козацтва і піонерами колонізації. Вони якраз складали другу хвилю колонізації — переважно мілітарну, а не промислово-господарську. І про це свідчать численні скарги міщан і козаків на старост, які намагалися витіснити їх з займищ, як це було у 1523 р. на Звонецькому порозі з його урочищами [12, с. 48].

У XVI ст., як писав І. Карелін: «... вихід русів з місць свого проживання відбувався не масово» [15, с. 434]. Це здійснювалося добре організованими ватагами, які і засновували численні стани-коші в стратегічно важливих місцях, що відігравали роль опорних пунктів подальшої колонізації. Як приклад, можна навести ватагу Дмитра Вишневецького. Він на острові Мала Хортиця збудував добре укріплений табір і більше року успішно боронив його від татарських загонів, які добре розуміли значення цієї фортеці.

Що ж до коштів, то саме їх відсутність і примушувала старост займатися грабінницькими походами, а не організувати промисли, які з меншим ризиком давали більш певний прибуток. На думку О. Єфименко, в умовах надання певних пільг для залюднення новопожалуваних прикордонних маєтків, селяни часто були багатші ніж пани [16, с. 171]. Не викликає сумніву той факт, що простолюдини мали відповідні кошти для організації таких промислово-військових ватаг. Вони могли наймати і ватажка-провідника, хоча ватагу міг очолити і один з компаньйонів, при умові, що інші наглядатимуть за його господарством і будуть піклуватися про його сім'ю. Така ватага могла фор-

муватися і на родинній основі з близьких і далеких родичів. Її міг спорядити і один господар. Не виключено, що вона могла скластися і стихійно з небагатих людей, які для досягнення спільної мети об'єднували не тільки свої зусилля, а і певний матеріальний потенціал.

Приватну форму організації промислових ватаг репрезентував факт існування власників човнів, про яких писав Еріх Лассота, і яких він називав «більш заможними» ніж решта «простолюдинів» [8, с. 36]. У даному випадку говорити про рівний розподіл здобутого, як і про рівноправні стосунки, також не можна. Кожний, кого наймав власник човна, одержував стільки, скільки йому цей власник призначав, або скільки було обумовлено їхньою попередньою домовленістю чи усталеною традицією. Зазвичай найманці працювали «з половини», тобто половина здобутого належала ватазі, а інша половина власникові човнів.

Різноманітні форми власності, на яких ґрунтувалися ці ватаги, вимагали й гнучкості умов на яких реалізувалися взаємостосунки членів цих ватаг. М. Грушевський вважав, що «... основною клітиною була військово-промислова ватага з кількох по кількадесят душ з своїм старшим і являла собою рід «кооперативної форми» господарювання громадою з поділом здобичі» [17, с. 175]. При такій формі всі члени ватаги були рівні, а обраний ними ватажок був «*primus inter pares*». Тут на перше місце виходив досвід, який давав ватажку право ставитись до членів гурту по-батьківськи — не тільки опікуючи і навчаючи, але й вимагаючи. В такого батька був незаперечний авторитет і все що його підпирає — добровільно вручена йому всіма членами ватаги влада, спільні кошти або знаряддя, і нарешті — досвід, який забезпечував можливість обійняти посаду отамана-батька.

Об'єднані загальною метою, засобами її досягнення, спільною корпоративною власністю на знаряддя, спільно вибраним ватагом-батьком, та ще і єдиною промисловою територією — така ватага була й справді як одна сім'я чи родина. Як староримська «сигія», навіть якщо в ній і не було кровних родичів. Але члени цього гурту — курія відповідали перед батьком не тільки кожен сам за себе, але й один за одного. До речі, термін «курінь» логічніше було б виводити саме від цього латинського слова — «сигія», бо латинь у ті часи була у такій же пошані як і сама історія Риму, а не від «куріти», тобто диміти чи «курная изба», як це пропонував Д. Яворницький [5, с. 126].

Система поручительства народила інститут побратимства з відповідним ритуалом братання. Це ще більше з'єднувало членів куреня і у всіх відношеннях сприяло зміцненню всієї корпорації. Усі її члени ставали кровними родичами. Це був єдиний організм, єдина сім'я, яка носила ім'я чи прізвисько свого батька-ватага або назву території де була сформована, чи де вона промишляла і проживала. М. Слабченко був переконаний, що такі ватаги, як він писав: «... коливали в межах певної території з природними бар'єрами. Такі коливи називали куренями. Вони були численні і мали різні назви: — курінь Василя Чорного — 17 чоловік, кизикерменьський курінь Семена Гузенка та інші» [14, с. 215]. Пізніший автор Евлія Челебі також подав цілу низку козацьких ватаг, що діяли під проводом своїх ватажків аж в районі Очакова: «... козаки Сірка, Барабаша, Шеремета, сарикамишевці, буткали, Хмельницького, Андрія, кардаш-козаки та козаки інших общин ...» [18, с. 37].

Але навіть в умовах такої майже родинної єдності ватаги її старший — гетьман управляв, а не правив, він не мав диктаторських повноважень і ніс реальну відповідальність за прийняті ним управлінські рішення.

Від такої єдності виграла, як уся корпорація, так і кожен окремий її член. Хоча, здавалося треба було б чимось і поступитися заради досягнення спільної мети. Відсуваючи своє «я», свій індивідуалізм на другий план, підкоряючись загальним вимогам, кожен її суб'єкт одержував компенсацію в тому, що відтепер його особисті інтереси представляв гурт чи курінь. Він піклувався про задовільнення його вимог і ніс повну відповідальність, як правову, так і економічну за кожного свого члена. Захищаючи всебічно інтереси кожного члена куреня, він захищав свої інтереси. І навпаки, відстоюючи власні інтереси, курінь відстоював інтереси кожного свого члена. Але така єдність ніяк не заперечувала власної волі. Кожен мав право вільно покинути ватагу чи курінь і організувати власну ватагу, члени якої добиралися самостійно на індивідуальній договірній основі згідно усталеного звичаю, тобто — традиції.

Немає сумніву, що в середовищі цих ватаг-добичників головним регулятором відносин людей були давньоукраїнські звичаї, котрі збереглися ще з часів Давньоруської держави. Те, що звичай, пройшовши через кілька століть, не змінився, не є чимось незвичайним. На відміну від закону звичай є «постійною величиною». Він уособлює в собі не лише певні правила поведінки, а й мораль, світогляд певного народу [19, с. 136]. Безумовно, правові традиції запорожців беруть початок від слов'янських демократичних традицій, про які писав ще Прокопій Кесарійський. Оскільки люди, що постійно займалися промислами на степовому прикордонні, тобто козакували, ще не знали станового розшарування, не дивно, що у них радість та горе були справою загальною, як і колись. Вони напевне це не усвідомлювали, а чинили так, як вважали за потрібне, керуючись уявою про справедливість, котру кожна людина пізнає, зростаючи в певному оточенні, серед певних традицій. Тому запорукою існування далеких від державних інституцій козацьких ватаг чи громад тривалий період було звичаєве право. Його генеза відноситься до тих часів коли перебування у небезпечних умовах степу, незважаючи на відмінність походження і характеру, змушувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство з притаманними йому певними звичаями і традиціями. Дії, що потребували спільних зусиль, породжували виникнення аналогічних явищ: зібрання громади, обрання ватажка, поділ здобичі тощо. Ці дії проходили цілком відкрито із залученням усіх зацікавлених членів громади, тобто у цілком демократичний спосіб. Їх повторюваність приводила до появи звичаю діяти відповідним чином за схожих обставин. Найбільш зручні правила поведінки визнавалися серед козаків загальноприйнятими за принципом звичаєвого права.

Ці звичаєві норми, як риси козацького правопочуття, слугували врегулюванню наявних суперечок, або ж вирішенню питань викликаних різними вчинками. Причому вирішувати їх треба було як з принципового боку, так і стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв та традицій визнавалася їх справедливість і практична значимість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. Подальший розвиток запорозької вольниці привів до трансформації цих демократичних традицій у конкретні поняття. Останні й стали основою козацького права. Важливим фактором його розвитку було саме існування Запорозької Січі. Порядок і форма управління цією спільнотою визначалися перш за все господарськими, а потім уже військовими демократичними традиціями, які передавалися з покоління в покоління, зазнаючи відповідних трансформацій під впливом певних соціально-економічних та політичних змін.

Січ давала козакам свободу, розкривала широкий простір для здійснення подвигів і здобуття слави. З іншого боку, вступ до січового товариства передбачав взяття козаком на себе певного кола обов'язків.

Козацьке право формувалося на основі звичаєвого права, пристосованого до умов життя січової громади. Норми цього права виявлялися у формі звичаїв: «кидання ляс» при розподілі угідь, здійснення судів і покарань, обрання керівництва, прийняття до товариства нових осіб, організації експедицій тощо. З усіх питань, що потребували рішення, будь-хто міг вільно висловитись і зажадати від своїх провідників відповіді на будь-яке запитання. Оскільки писаних норм військового права не існувало, то не мислилися вони втіленими у закінчені положення і логічні поняття. Тому й не існувало відшліфованих формулювань характерних для офіційного законодавства [20, с. 43].

Отже, формування демократичних традицій в середовищі запорозької корпорації тісно пов'язане з появою перших ватаг добичників-колонізаторів, які йшли в південні степи на промисли і поступово заселяли та боронили освоєні території, засновуючи свої господарські осередки, на основі яких пізніше утворилися основні інституції Запорозького козацтва.

Спробуємо умовно окреслити основне коло вироблених традицій і простежити як вони трансформувалися на протязі існування козацтва.

Традиція членства промислової ватаги вимагала наявності певних фізичних і морально-психологічних якостей, як запоруки успішної реалізації спільної мети і елементарного виживання в умовах дикого степу. А оскільки діяли ці ватаги далеко за межами правового поля метрополії, то вони приваблювали до себе різного роду порушників, які змінивши прізвище і зовнішність, через деякий час могли сміливо з'являтися уже в іншій іпостасі там, де недавно це було ризиковано. Отже, природним шляхом відбувався відбір фізично сильних, морально стійких та підприємливих людей авантюристичного складу, які утворили інститут побратимства — реального втілення прагнення рівності і братерства, як запоруки особистої свободи і волі.

При консолідації сил в Січових громадах для оборони колонізованих територій від колишніх господарів — татар і власних урядів, цементуючою основою запорозького товариства була спільна православна віра. При відомій віротерпимості і толерантності запорожців православне віросповідання стало головною умовою для людей будь-якої віри і національності, що хотіли бути прийнятими до козацького товариства. Незважаючи на ряд особливостей релігійного світосприйняття запорожців, обумовлених специфікою умов їхнього проживання і діяльності, ця традиція стала головним ідеологічним підґрунтям забезпечення власної національної свободи [21, сс. 78 — 86]. Вона залишалася незмінним символом боротьби козацтва впродовж усього XVII ст.

Традиція розподілу здобичі між членами промислової ватаги, через розподіл військових трофеїв чи монаршого жалування між товаришами конкретного куреня в умовах Січі, трансформувалася у щорічний розподіл угідь Вольностей між усіма куренями, або так зване «кидання ляс», для дотримання справедливого забезпечення кожного куреня продуктами харчування.

Традиція обрання ватажка промислової ватаги трансформувалася в обрання курінного отамана, всієї січової, а за часів Нової Січі — паланкової старшини, селищних і десяткових отаманів. Хоча в цей же час намітилася тенденція до узурпації влади січовою старшиною і навіть заборона її обрання з боку сюзерена.

У квітні 1764 р. Катерина II своєю грамотою заборонила переобирати старшину без узгодження з гетьманом Кирилом Розумовським [22, с. 41].

Правова традиція, а точніше система судочинства, залишалася доволі простою і з огляду на суворість покарань, вельми ефективною. Принаймні, рівень злочинності в середовищі, де знаходило притулок чимало людей з антисоціальними нахилами, ніколи не «зашкалював», бо вся потенційна негативна енергія знаходила своє застосування в колонізаційно-мілітарних діях — будь-то виправи ватаги лисичників, рибалок, шукачів «козацького хліба», а пізніше гайдамаків, чи військового загону під час ведення війни. Інколи ця енергія вихлюпувалася під час виборів старшини. Найрозповсюдженішим злочином залишався злочин проти приватної власності [23, с. 50].

Традиційна військова доктрина Війська Запорозького Низового в останній період свого існування зазнала суттєвих змін. В умовах васальної залежності Військо стало частиною армії Російської імперії з відповідними наслідками. Воно вже не виконувало ні функцій забезпечення колонізаційних процесів, ні функцій оборонця православної віри і українського народу, ні навіть оборонця власних територій.

Соціально-побутова традиція також зазнавала великих змін. Побутовий аскетизм перестав бути нормою і прагненням усіх членів товариства. Розвиток порівняно нових галузей господарства, приватної власності і капіталістичних відносин призвів до значного розшарування цього суспільства і перманентного загострення боротьби різних партій, а по суті різних моделей розвитку. Козацька старшина і молодий але доволі амбітний середній клас козацтва, будучи фактично включеними в ринкову систему Російської імперії свідомо йшли на певну модернізацію традиційних устоїв життя Запорозьких Вольностей, бо добре усвідомлювали незворотність геополітичних реалій і неможливість подальшого існування без відповідних радикальних змін у своєму суспільстві. За зовнішніми незмінними атрибутами козацтва ховалася вже геть інша сутність, яка в принципі перегукувалася з головними прагненнями перших ватаг добичників — зиск, але вже на зовсім іншому рівні. По суті козацтво зробило повний оберт по колу і вийшло на новий вищий рівень існування. Запорозька сірома важко сприймала нововведення і активно виступала за збереження традиційного добичницького способу господарювання не розуміючи того, що екстенсивний шлях розвитку в тогочасних реаліях ставав неможливим.

Історія Нової Січі фактично просякнута різними формами боротьби сіроми проти власної старшини. Замахи на кошового, заколоти в куренях і військових загонах, зростання гайдамаччини, організація і паралельне існування анти січей не тільки на території Вольностей, а й за їх межами [22, с. 27], красномовно говорять про кризовий стан цього суспільства, з якого воно мало б вийти оновленим і зміцнілим у всіх відношеннях. Принаймні цього прагнула старшина, яка цілком свідомо, заради збереження інституту козацтва, йшла на порушення окремих традицій свого звичаєвого права, до яких слід віднести погодження на фактичне введення паспортної системи для мешканців зимівників, не застосування смертної кари на Січі, факти розшуку і видачі російській владі злочинців та втікачів і ін. Але в принципових питаннях збереження традиційних прав і свобод та територіальної цілісності Вольностей запорозька старшина вела вперту боротьбу. І сірома, і старшина по-своєму боролися за перспективу існування запорозького товариства, але уявляли собі цю перспективу дещо по-іншому.

Свого часу, боротьба між ними трактувалася як боротьба двох партій — прокримської і промосковської. Першу, за твердженням М. Кириченка, представляла «транзитно-торгова буржуазія», а другу — «зимовчацько-поміщицькі елементи» [23, сс. 135 — 136]. На нашу думку, такий розподіл є штучним і не зовсім коректним, бо незважаючи на існуючу на території Запорозьких Вольностей спеціалізацію економічної діяльності, всі її суб'єкти базувалися в зимівнику, а сірома взагалі випадала з контексту цієї боротьби.

Насправді боротьба точилася не між цими партіями буржуазії, а між новим середнім класом, який репрезентував господарсько-торговельний шлях розвитку, і сіромою, яка вперто відстоювала традиційний військово-здобичницький шлях. Він в принципі був уже не можливий, бо воювати без дозволу сюзерена вже було ні з ким і ні за що. Промислові угіддя значно скоротилися внаслідок колоніальної політики російського царату та заселення і загосподарення зимівчанами. Кальміуські і кубанські морські коси царат перерозподілив на користь донців і суворо заборонив запорожцям навіть потикатися туди [24, сс. 5 — 12]. З боку старшини, яка всіляко сприяла розвитку цього середнього класу, це був пошук нового змісту і сенсу існування козацтва, який полягав у його економічному зміцненні і політичній згуртованості.

Але чи потрібна була імперії оновлена і міцна козацька спільнота? Відповідь на це та інші питання ми знаходимо в практичних діях російської армії під командуванням П. Текелі влітку 1775 р. та в останньому артикулі маніфесту Катерини II, який політично підсумовував ці дії: «Заводя собственное хлебопашество, разрывали они тем самым зависимость от престола нашего, и помышляли из себя посреди Отечества создать область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением ...» [25, с. 124]. З цього може скластися враження, що аби традиційний уклад запорозького товариства залишався законсервованим на рівні екстенсивного добичництва і не складав би конкуренції російському торговельному капіталу, то сюзерен залишив би свого васала в спокої. Але таке враження виявляється хибним, бо в тому ж маніфесті підкреслюється думка про те, що «Сие Войско не можно более оставлять ни в каком виде», бо саме його існування з існуючим економічним і політичним потенціалом становило серйозну загрозу здійсненню централізаторської політики імперії і підривало устої її могутності.

Таким чином, традиції, що живили запорозьке козацтво протягом усього періоду їх існування виникли в середовищі перших ватаг добичників часів Київської Русі і Великого Князівства Литовського і, як історичний чинник, відігравали першочергову роль у формуванні основних інституцій Запорозького козацтва. Вони довгий час живили колонізаційні процеси українського населення на півдні Великого Кордону та функцію захисника і оборонця українського народу від різноманітних загроз. Коли ініціатива колонізації у XVIII ст. поступово переходить до рук сюзерена і під впливом нових політичних та соціально-економічних обставин промислово-військовий спосіб господарювання значно звужується, а Запорожжя, ставши частиною Російської імперії, поступово втягується в її соціально-правові відносини, то разом з цим відбувається певна деформація демократичних традицій запорозького козацтва. Але, зважаючи на їх глибоке вкорінення в свідомості всього українського народу, ці традиції продовжували існувати на побутовому рівні і, як ідеал прагнень стали ментальною державотворчою основою нашого народу.

Бібліографія

1. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII — XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. — К. : Наукова думка, 1996. — 264 с.; Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини (1760 — 1830) / З. Когут. — К. : Наукова думка, 1996. — 286 с.; Смолій В. А. Українська державна ідея XVII — XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К. : Альтернатива, 1997. — 268 с.
2. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович — К. : Дніпро, 1991. — 238 с.
3. Лозко Г. Українське язичництво / Г. Лозко. — К. : Сяйво, 1994. — 86 с.
4. Савур-Могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / [упоряд. В. А. Чабаненко] — К. : Дніпро, 1990. — 261 с.
5. Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків / Д. І. Яворницький у 3 т. — Львів : Світ, 1990. — Т. 1. — 319 с.
6. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734 — 1775) / О. Л. Олійник. — Запоріжжя : Дике поле, 2005. — 265 с.
7. Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875 — 1905 гг. / Я. П. Новицкий. — Рига, 1990. — 86 с.
8. Лассота Э. Путевые записки Эриха Лассоты / Э. Лассота. — СПб. : Типогр. П. П. Меркулева, 1873. — 95 с.
9. Апостолов А. Запорожье, страна и народ / А. Апостолов. — Харьков : Электро. Типо. Лит. С. А. Шмерковича, 1903. — 136 с.
10. Ляскоронский В. Русские походы в степи и поход Витовта на татар в 1399 году / В. Ляскоронский // Журнал министерства народного просвещения. — 1914. — №№ 43 — 44, май. — С. 40 — 64.
11. Багалея Д. Займанщина в Левобережной Украине в XVII — XVIII ст. / Д. Багалея // Киевская Старина. — 1883. — Т. VII. Декабрь. — 564 с.
12. Куліш П. А. Історія возсоединенія Руси / П. А. Куліш. — СПб. : Общественная польза. — 1874. — Т. 1. — 363 с.
13. Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца / И. Каманин. — К. : изд. п/р. П. В. Владимирова, 1894. — Кн. 8. — 230 с.
14. Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Є. Слабченко // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. — К., 1927. — № 12. — Вип. III. — С. 203 — 340.
15. Карелин И. Запорожские городища / И. Карелин // ЗООИД. — Одеса, 1875. — Т. IX. — С. 433 — 442.
16. Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. — К. : Либідь. — 1990. — 509 с.
17. Грушевский М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. — К. : Либідь, 1990. — 486 с.
18. Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я / Челебі Евлія. — Одеса, 1997. — 137 с.
19. Кушинська Л. Давньоукраїнський звичай — джерело права української козацької держави середини XVII ст. / Л. Кушинська // Українська козаць-

ка держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К, 2000. — Вип. 7. — С. 135 — 142.

20. Щербак В. Козацтво XVI — першої половини XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення / В. Щербак // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України — К. : Інст. Історії України НАНУ, 2007. — С. 31 — 47.

21. Лиман І. І. Особливості релігійності запорозьких козаків / І. І. Лиман // Південна Україна XVIII — XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 1996. — Вип. 2. — С. 76 — 86.

22. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. / В. Мільчев. — Запоріжжя, 2009. — 127 с.

23. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя XVIII ст. / М. Кириченко. — Харків : Свобода, 1931. — 289 с.

24. Мицик Ю. А. З джерел по історії Нової Січі / Ю. А. Мицик // Південна Україна XVIII — XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 1996. — Вип. 2. — С. 5 — 12.

25. Полное собрание законов Российской империи. — СПб. : Тип. II-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1889. — Т. 20. — С. 124 — 125.

Олійник А. Л.

Формирование демократических традиций управления в запорожском товариществе

В статье речь идет о становлении демократических традиций в среде запорожского казачества в условиях первичной колонизации степного приграничья и их влиянии на создание украинских государственных институтов. Осуществлена попытка реконструкции правовых отношений в среде отрядов добычников-колонизаторов и возникновения основных институтов Запорожского казачества на основе обычного права. Показано как под натиском новых политических и социально-экономических обстоятельств происходит определенная деформация демократических традиций запорожского казачества.

Oliinyk O. L.

The formation of democratic traditions of governance in Zaporizhia in partnership

The article is about the rise of democratic traditions in an environment of Zaporizhzhya Cossacks in primary colonization of the steppe frontier, and their influence on the creation of Ukrainian state institutions. The attempt of reconstruction of legal relations among the units dobychnikov-colonialists and the emergence of the basic institutions of Zaporizhzhya Cossacks on the basis of obychaevogo law. Showing how the onslaught of new political and socio-economic circumstances are defined deformation of the democratic traditions of Zaporizhzhya Cossacks.